

نقش گردشگری مذهبی در توسعه فرهنگی و
اقتصادی نواحی روستایی
(مطالعه موردی: روستای آئینه‌ورزان)
(صفحات ۱۲۹ تا ۱۴۸)

نقیسه سادات میرعبداللهی^۱ * آئیز عزمی^۲

پدیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۰۲

دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۱۷

چکیده

امروزه به دلیل اثرات چشمگیری که فعالیت‌های گردشگری در اقتصاد مناطق پذیرنده گردشگران برجای می‌گذارد، توجه فراوانی به این زمینه از فعالیت‌ها معطوف می‌گردد. روستای آئینه‌ورزان با وجود قابلیت‌های فراوان گردشگری و همچنین دسترسی نسبتاً راحت از تهران، همچنان برای گردشگران ناآشنا است؛ لذا شناخت جاذبه‌های گردشگری این روستا و برنامه‌ریزی متناسب با شرایط اجتماعی و فرهنگی روستا ضروری به نظر می‌رسد. هدف از نگارش این مقاله تحلیلی بر نقش گردشگری مذهبی بر توسعه روستای آئینه‌ورزان بود. این تحقیق یک پژوهش کاربردی و از نظر ماهیت و روش، توصیفی پیمایشی و ابزار اصلی آن پرسشنامه بود. جامعه آماری در این پژوهش را اهالی روستا تشکیل می‌دادند که تعداد خانوارهای روستا طبق آمار منتشره در سال ۱۳۸۵، ۲۴۴ خانوار بوده که حجم نمونه طبق جدول مورگان ۱۴۴ نفر تعیین شد. اطلاعات به‌دست‌آمده از ابزار پرسشنامه با استفاده از روش‌های تحلیل آماری در نرم‌افزار SPSS مورد بررسی قرار گرفت. نتایج این پژوهش نشان داد که توسعه گردشگری مذهبی در روستاها علاوه بر منافع اقتصادی، منجر به افزایش جنبه‌های مذهبی در میان مردم بومی می‌شود، مراسمات مذهبی بیشتر در روستا مورد توجه قرار می‌گیرند و توسعه صنایع‌دستی و کتب مذهبی و فروش آن‌ها علاوه بر جنبه‌های مذهبی، فرصت‌های اشتغال‌زایی قابل توجهی برای مردم منطقه به همراه می‌آورد. این تحقیق نشان داد که نگرانی‌هایی از تخریب امامزاده و بی‌توجهی به سنت‌های مردم بومی و محلی وجود دارد که از طریق آموزش گردشگران و مردم بومی می‌توان بخشی از این نگرانی‌ها را کاست.

کلیدواژه‌ها: گردشگری، توسعه روستایی، گردشگری مذهبی، آئینه‌ورزان.

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد کارآفرینی، گروه مدیریت و کارآفرینی، دانشکده علوم اجتماعی و تربیتی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران؛
n.mirabdolahi@stu.razi.ac.ir

۲. دانشیار جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، گروه جغرافیا، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران؛ (نویسنده مسئول)
a.azmi@razi.ac.ir

۱- بیان مسئله

با گسترش روزافزون فرآیند جهانی شدن و تسریع حرکت در جهت بازارهای آزاد و انتقال آزاد منابع و از سوی دیگر پیشرفت‌های فراوان تکنولوژی در زمینه‌هایی مانند حمل‌ونقل (به‌ویژه حمل‌ونقل هوایی و ارتباطات بین‌المللی) رقابت روز به روز در حال افزایش است. این فرآیند فرصت‌های جدیدی را برای اقتصادهای نوظهور و در حال توسعه فراهم می‌کند تا فعالیت‌های اقتصادی را با بیشترین ارزش‌آفرینی برای شهروندان خود انجام دهند. مردم مقصدی را انتخاب می‌کنند که نیازهای انگیزشی آن‌ها را برآورده کند. ظرفیت بالای آن برای ایجاد درآمد و اشتغال به عنوان یکی از بخش‌های اصلی اقتصاد جهانی باید مورد توجه قرار گیرد (علیزاده یزدی و همکاران، ۱۴۰۱: ۷۰). امروزه مکان‌های روستایی و شهری در تلاش برای شناسایی مزیت‌های رقابتی خود در شبکه جهانی و منطقه‌ای می‌باشند تا بتوانند قدرت رقابت با سایر مکان‌ها را داشته باشند. براین اساس، شناسایی مزیت‌های رقابتی شهرها به‌ویژه در زمینه‌های جدید اقتصادی و فرهنگی از اهمیت فراوانی برخوردار است. از جمله مزیت‌های رقابتی جدیدی که امروزه از سوی کشورهای مختلف در شهرها و روستاها استفاده می‌شود، مزیت مربوط به توسعه گردشگری است که از جهت کسب درآمدهای اقتصادی، ایجاد اشتغال، ارتباطات شهری و بین‌شهری و اشاعه فرهنگ بومی بسیار مهم است. در کشور ایران علاوه بر ظرفیت‌های گردشگری متعدد در زمینه‌های طبیعی و تاریخی- فرهنگی، به واسطه توسعه مذهب اسلام و حضور افراد مهم در بعد از اسلام در سرزمین ایران، زمینه ایجاد فرصت‌های گردشگری مذهبی به واسطه وجود زیارتگاه‌ها، قدمگاه‌ها، مسیرهای ولایت و غیره فراهم است. بنابراین شهرهایی که جاذبه‌های مذهبی دارند، به عنوان کانون‌های گردشگری مذهبی اهمیت بالایی دارند که از جمله آن‌ها در ایران می‌توان به شهر قم، شیراز و مشهد اشاره کرد. شهر مشهد به واسطه وجود بارگاه حضرت امام رضا (ع) از جمله مهم‌ترین شهرهای مقصد گردشگری در ایران است (سجاسی قیداری و کامرانی فر، ۱۴۰۰: ۱۵۲۹). گردشگری مذهبی یکی از مهم‌ترین و پررونق‌ترین شاخه‌های صنعت گردشگری است که اثرات قابل توجهی را در ابعاد مختلف جوامع، به ویژه اقتصاد آن‌ها بر جای گذاشته است که با برنامه‌ریزی درست و تبلیغات مناسب می‌تواند باعث افزایش درآمد شهرنشینان و اشتغال برخی از جوانان بیکار شد (مهرگان صومعه‌سرای و

همکاران، ۱۴۰۱: ۱).

امروزه صنعت گردشگری یکی از پرطرفدارترین و اقتصادی‌ترین فعالیت‌ها در چرخه ملی کشورها از جهت اشتغال، ارزآوری و رونق مناطق مختلف تلقی می‌شود. اغلب کشورهای جهان از این فعالیت پرجاذبه به منزله ابزاری راهبردی در جهت توسعه اقتصادی خویش استفاده می‌کنند. صنعت گردشگری یکی از بخش‌های کلیدی اقتصاد جهانی است که سهم بسزایی در ایجاد شغل، تولید درآمد و رونق اقتصادی دارد. برای مثال، شورای جهانی سفر و گردشگری (WTTC) گزارش داد که در سال ۲۰۱۸، بخش گردشگری ۱۰/۴ درصد از تولید ناخالص داخلی جهان و ۶/۵ درصد از کل صادرات جهانی را به خود اختصاص داده است. علاوه بر این، درآمدهای گردشگری بین‌المللی از ۸۱۱ میلیارد دلار آمریکا در سال ۲۰۰۵ به ۱/۶۵ تریلیون دلار آمریکا در سال ۲۰۱۸ افزایش یافته و تعداد گردشگران خارجی از ۸۲۳ میلیون در سال ۲۰۰۵ به ۱/۴ میلیارد در سال ۲۰۱۸ افزایش یافت (Bazargani & Kilic, 2021: 74).

گردشگری مذهبی و زیارتی یکی از رایج‌ترین اشکال گردشگری در جهان است و تنها شکل از اشکال گردشگری است که بر موانع جغرافیایی و اقلیمی غلبه می‌نماید. جاذبه‌های مذهبی، زیارتگاه‌ها و اماکن مقدس هر ساله تعداد زیادی از گردشگران را به سوی خود جلب می‌کنند (ابراهیمی، ۱۴۰۱: ۲). ایران نیز با داشتن جاذبه‌های قوی در زمینه گردشگری مذهبی (مراکز مذهبی، آیین‌ها و سنت‌های مذهبی، باورها و عقاید دینی) می‌تواند به یکی از قطب‌های پذیرش گردشگر معنوی در جهان تبدیل شود. امروزه بازدید گردشگران از زیارتگاه‌ها، امامزاده‌ها و مقبره‌ها در چارچوب گردشگری مذهبی یکی از اشتغال‌زاترین و پردرآمدترین فعالیت‌های اقتصادی به شمار می‌آید و فواید آن به لحاظ اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی برای مردم و دولت هر کشور قابل توجه است، زیرا از طرفی با توسعه صنعت توریسم در مقصد مورد نظر، زمینه‌ساز رونق بازار و تجارت‌های سودآور شده و از سوی دیگر، می‌توان شاهد منافع اجتماعی نظیر همبستگی اجتماعی بود. گسترش گردشگری در نواحی روستایی همواره با شکل‌گیری الگوهای مختلف گردشگری همراه بوده است. با توجه به تعدد بقاع منسوب به امامزادگان در نواحی روستایی کشور، گردشگری مذهبی یکی از الگوهای مهم گردشگری این نواحی محسوب شده و سالانه حجم بالایی از گردشگران را به نواحی روستایی جذب می‌کند.

لذا روستای آئینه‌ورزان که تنها در فاصله ۷۰ کیلومتری از شهر تهران قرار گرفته است، با وجود قابلیت‌ها و پتانسیل‌های گردشگری و جاذبه‌های طبیعی، مذهبی و تاریخی که قدمت آن به بیش از ۲۰۰۰ سال می‌رسد، همچنان برای گردشگران ناآشناست. روستای آئینه‌ورزان در بحث گردشگری زمینه زیادی برای تحقیق و پژوهش دارد که یک نمونه از آن جاذبه مذهبی و وجود امامزاده عبدالله است که می‌تواند در زمینه جذب گردشگر بسیار مؤثر باشد. هدف پژوهش حاضر، بررسی نقش گردشگری مذهبی بر کیفیت زندگی خانوارهای روستای فوق است؛ بنابراین، پژوهش در راستای پاسخگویی به این سوال تدوین شده است که گردشگری مذهبی چه اثری بر کیفیت زندگی روستاییان این منطقه خواهد داشت؟

۲- ادبیات پژوهش

گردشگری یک فعالیت کلیدی برای توسعه اقتصادی و اجتماعی به ویژه برای اشتغال و رشد صادرات است (Costa, 2020: 652). در دهه گذشته، صنعت گردشگری سهم عمده‌ای در اقتصاد جهانی داشته است. بر اساس گزارش سازمان توریسم جهانی (۲۰۱۹) و یک ابزار مناسب برای دستیابی به اهداف توسعه ملی باشد (Sarhan, et al, 2016: 24). با توجه به افزایش تقاضای گردشگران سراسر جهان برای سفر، ابزار رسانه‌ای در این دوران برای معرفی جاذبه‌های گردشگری و جذب گردشگران بسیار اهمیت دارد. رویدادهای مذهبی می‌توانند این امکان را در اختیار گردشگران قرار دهند که قبل از عملی کردن تصمیم سفر به منطقه‌ای خاص، از اهمیت سفر به آن منطقه آگاه باشند (سلام زاده و همکاران، ۱۴۰۱: ۵۴). یکی از جنبه‌های مثبت گردشگری تأکید بر تبادل فرهنگ‌ها و همزیستی مسالمت‌آمیز بین ملت‌هاست. همچنین، گردشگری ابزاری برای ارائه ارزش‌های فرهنگی، اسلامی و انسانی به بشریت است. در واقع گردشگری بستر مناسبی را برای ارزش‌های انسانی فراهم می‌کند و اگر کشور ایران آگاهانه در این زمینه گام بردارد، می‌تواند به درستی از آن بهره‌مند شود (شیرمحمدی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۵۰). یکی از انواع گردشگری که در سطح جهانی قدمتی دیرینه دارد، گردشگری مذهبی است که یکی از قدیمی‌ترین اشکال گردشگری است و نشان‌دهنده بخش قالب توجه، در حال تحول، در حال رشد و به طور فزاینده‌ای متنوع از بازار گردشگری جهانی

است (Ilieve, 2020:132). مطالعه گردشگری مذهبی در حدود سال ۱۹۵۰ آغاز شد (Alvarado Sizzo et al, 2017:14). بازدید گردشگران مذهبی از اماکن مقدس در یک کشور، بازار بزرگی است که سهم قابل توجهی در درآمد بسیاری از کشورها دارد. کلیساها، مساجد، معابد، مقبره‌ها، کنیسه‌ها و دیگر مکان‌های مذهبی صدها و هزاران گردشگر را در سراسر جهان به خود جلب می‌کنند. گردشگری مذهبی در ماه‌های خاص به طور کامل در حال نوسان است و منجر به گردهمایی‌های مذهبی گسترده می‌شود (Mubarak & zin, 2020: 86). گردشگری مذهبی یک شکلی از گردشگری به حساب می‌آید که با توجه به خصوصیات بازدیدکنندگان آن، به امکانات ویژه‌ای نیاز دارد. لذا کیفیت این تسهیلات از اهمیت بالایی برخوردار است (عزمی و دادور خانی، ۱۳۸۹: ۲۰).

شناخت، اندازه‌گیری و بهبود کیفیت زندگی از مهم‌ترین اهداف پژوهشگران، برنامه‌ریزان و دولت‌ها طی چند دهه اخیر بوده است. این عرصه علمی و تحقیقاتی توجه بسیاری از اندیشمندان حوزه‌های جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، اقتصاد، علوم محیطی، جغرافیا، پزشکی و دیگر رشته‌ها را به خود جلب کرده است. یکی از علوم تأثیرگذار بر بهبود کیفیت زندگی، گردشگری است. بررسی رابطه میان گردشگری و کیفیت زندگی جامعه محلی مقصد، موضوعی است که در برخی از تحقیقات مورد توجه قرار گرفته و عموماً این رابطه در قالب سه جنبه اقتصادی، اجتماعی فرهنگی و محیطی طبقه‌بندی می‌شود. با این که تحقیقات زیادی به ارزیابی و سنجش کیفیت زندگی در نواحی روستایی پرداخته‌اند، اما تاکنون مطالعات محدودی در ارتباط با نقش گردشگری مذهبی در بهبود کیفیت زندگی روستاییان انجام شده است. کاترین بوک (۲۰۲۲) در پژوهش خود صومعه‌سرایبی در مقدونیه را مورد بررسی قرار می‌دهد و اذعان می‌دارد که گردشگرانی که با انگیزه مذهبی سفر می‌کنند، علاقه دارند علاوه بر اماکن مذهبی دین خود از اماکن مقدس سایر ادیان هم دیدن کنند. رسول و همکاران (۲۰۲۰) در پژوهشی بررسی کرده‌اند که گردشگری مبتنی بر دین چگونه فعالیت‌های کارآفرینی را ارتقا می‌دهد. آنان به این نتیجه دست یافتند که اگر مدیریت حرم مطهر از ترتیبات امنیتی مناسبی برخوردار باشد، بازدیدکنندگان را بر می‌انگیزاند و آنان به راحتی از این حرم بازدید می‌کنند. این الگوی افزایش بازدید به‌طور خودکار فعالیت‌های تجاری اطراف

حرم را افزایش می‌دهد و در بلندمدت، به رشد اقتصاد پاکستان کمک می‌کند. افراد تمامی مذاهب برای بازدید از زیارتگاه «داتا گنج‌بخش» دسترسی مساوی دارند و علت اصلی آن است که در کشوری مانند پاکستان اکثریت مسلمانند، اقلیت‌ها چستی و شیکی و هندو هستند. فرهنگ پاکستان با مردم دیگر مذاهب بسیار همکاری می‌کند و از زمان استقلال، مردم مذاهب گوناگون دسترسی یکسانی برای بازدید از اماکن مقدس از جمله عبادتگاه‌ها دارند. تابلوهای راهنمای مناسب برای گردشگران وجود ندارد، با به کار بردن نشانه‌های جهت‌دار مناسب، گردشگران به راحتی از حرم بازدید می‌کنند و این سهولت روند بازدید آن‌ها را گسترش و تعداد گردشگران را افزایش می‌دهد تا فعالیت‌های کارآفرینی را در حرم «داتا گنج‌بخش» انجام دهند. جوپاری و همکارانش (۱۴۰۱) در پژوهش خود به این نتیجه رسیده‌اند که بین گردشگری مذهبی در روستاهای استان کرمان و امنیت منطقه رابطه معناداری وجود دارد که نیازمند برنامه‌ریزی دقیق از سوی دولت می‌باشد. سجاسی قیداری و کامرانی‌فر (۱۴۰۰) در مقاله‌ای با هدف برنامه‌ریزی راهبردی گردشگری مذهبی شهر مشهد معتقد بودند که استقبال از ظرفیت همگرایی سازمان‌ها و نهادهای شهری مشهد در توسعه گردشگری و به کارگیری برخی از موقوفات اطراف حرم برای ایجاد تسهیلات ارزان‌قیمت برای گردشگران با توجه به ضعف مالی گردشگران از طریق تعریف برنامه‌ریزی عملیاتی گردشگری برای هر سازمان، می‌تواند به توسعه گردشگری مذهبی کمک کند.

دهه جانی و همکاران (۱۳۹۸) معتقد بودند که راهبردهای بهبود و کیفیت زیرساخت‌ها و افزایش مراکز خدمات رستوران و مراکز پذیرایی و برگزاری مراسم‌های مذهبی در حرم‌های مذهبی به عنوان بهترین استراتژی برای توسعه گردشگری مذهبی انتخاب شدند. مطالعات و پژوهش‌های فراوانی در داخل و خارج از کشور در نواحی مختلف صورت گرفته است که برخی مسائل و مشکلات را بیان کرده و نشان می‌دهند که هر کدام از این مطالعات با توجه به شرایط خاص آن نواحی، نتایج متفاوتی نیز داشته‌اند، حال با توجه به گسترش روزافزون گردشگری روستایی و جایگاه آن در اقتصاد ملی در قرن بیست و یکم، روند پژوهش در این حوزه رو به پیشرفت است و به دلیل سهولت در مطالعه، سایر پژوهش‌ها در جدول ذیل گردآوری شده است. یافته‌های مهرگان صومعه‌سرای و همکاران (۱۴۰۱) بیان می‌کند که نتایج به‌دست آمده از تحلیل

مؤلفه‌های مختلف مرتبط با گردشگری مذهبی از جمله تبلیغات، توسعه شهر، موانع، مشارکت، بعد اقتصادی، بعد معنوی و قابلیت‌های موجود نشان می‌دهد که تفاوت معنی-داری بین پاسخ‌دهندگان به گزینه‌های مختلف گویه‌ها وجود دارد. یافته‌های معاون و موحد (۱۳۹۸) درباره نقش معنوی گردشگری زیارت نشان می‌دهد که از میان پنج مؤلفه شناخت، ارزشمندی، کنش خیرخواهانه، قدرت اخلاقی و خودمهارگری مؤلفه تعالی معنوی مهم‌ترین مؤلفه گردشگری مذهبی شناخته می‌شود. حقیقی و غایبی (۱۴۰۱) معتقد هستند سه عامل رضایت، بازدید مجدد و پیشنهاد به دیگران رابطه مستقیمی با کیفیت دارند و هرچه میزان کیفیت خدمات در مکان زیارتی بالاتر باشد، میزان رضایت و بازدید مجدد و نیز پیشنهاد به دیگران نیز بالاتر خواهد بود.

جدول ۱- پیشینه تحقیق

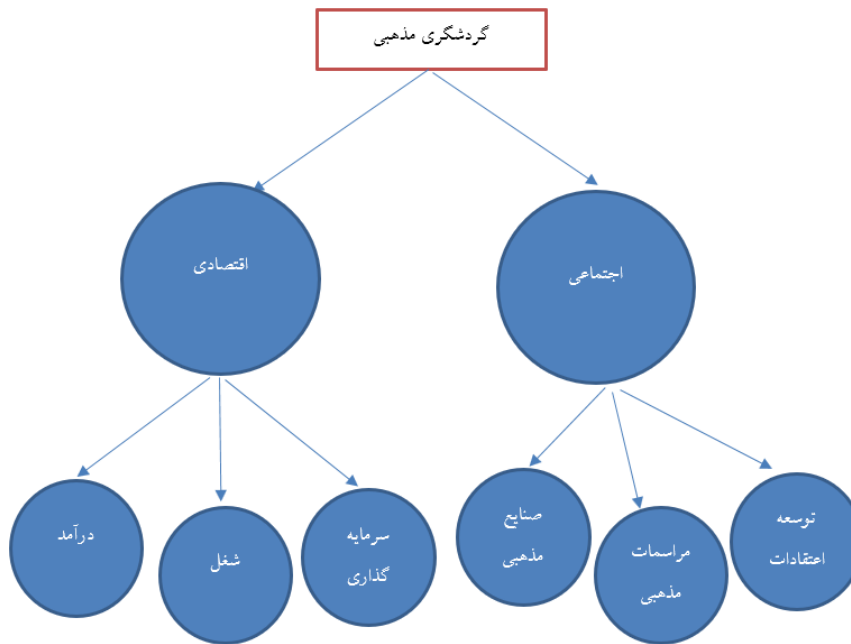
پژوهشگر	عنوان پژوهش	یافته‌های پژوهش
مهرگان صومه و همکاران (۱۴۰۱)	تحلیل نقش گردشگری مذهبی در توسعه شهری (مطالعه موردی: اماکن مذهبی شهر رشت)	نتایج به‌دست‌آمده از تحلیل مؤلفه‌های مختلف مرتبط با گردشگری مذهبی از جمله تبلیغات، توسعه شهر، موانع، مشارکت، بعد اقتصادی، بعد معنوی و قابلیت‌های موجود نشان می‌دهد که تفاوت معنی‌داری بین پاسخ‌دهندگان به گزینه‌های مختلف گویه‌ها وجود دارد.
سجاسی قیداری و کامرانی فر مشهد (۱۴۰۰)	برنامه‌ریزی راهبردی توسعه گردشگری مذهبی کلان‌شهر مشهد	مناسب‌ترین راهبرد برای توسعه گردشگری شهر مشهد، راهبرد تهاجمی است که در قالب ۹ استراتژی قابل پیگیری است.
موحد و معاون (۱۳۹۸)	جایگاه زیارت نزد گردشگران و نقش آن در تثبیت ارزش‌های فرهنگی (مطالعه مردم‌نگارانه در اماکن زیارتی شهر شیراز)	از میان ۵ مؤلفه شناخت، ارزشمندی، کنش خیرخواهانه، قدرت اخلاقی و خودمهارگری، مؤلفه تعالی معنوی مهم‌ترین مؤلفه گردشگری مذهبی شناخته می‌شود.
دهده جانی و همکاران (۱۳۹۸)	راهبردهای توسعه گردشگری مذهبی مطالعه موردی: حرم حضرت بی‌بی حکیمه	راهبردهای بهبود و کیفیت زیرساخت‌ها و افزایش مراکز خدمات رستوران و مراکز پذیرایی و برگزاری مراسم‌های مذهبی در حرم به عنوان بهترین استراتژی برای محدوده مورد مطالعه انتخاب شدند.

نقش گردشگری مذهبی در توسعه فرهنگی و اقتصادی نواحی روستایی

<p>گردشگران تمایل دارند علاوه بر مکان‌های مذهبی خود از امکانات گردشگری دیگری در منطقه استفاده کنند که این امر فرصت‌های گردشگری خوبی در منطقه ایجاد می‌کند.</p>	<p>ابهام در اماکن مذهبی مشترک مطالعه موردی قوم‌نگاری در صومعه وتینوم در اوهرید (مقدونیه)</p>	<p>کاترین بوک (۲۰۲۲)</p>
<p>گردشگری مذهبی نقش مهمی در برقراری امنیت در مناطق مورد مطالعه داشته است.</p>	<p>ارزیابی تأثیر گردشگری مذهبی در امنیت محیط‌های روستایی (مطالعه موردی: روستاهای شهرستان کرمان)،</p>	<p>پورجوپاری و همکاران (۲۰۲۰)</p>
<p>توسعه گردشگری شرایطی را مهیا می‌کند که به تدریج اطراف مکان مقدس کسب‌وکارهای تجاری گسترش یافته و به واسطه امنیت موجود اشتغال قابل توجهی شکل می‌گیرد.</p>	<p>گردشگری مذهبی و توسعه کارآفرینی</p>	<p>رسول و همکاران (۲۰۲۰)</p>
<p>گردشگری یک فعالیت کلیدی برای توسعه اقتصادی و اجتماعی به ویژه برای اشتغال و رشد صادرات است و می‌تواند از طریق تحول در ابعاد اقتصادی و اجتماعی جامعه زمینه رشد اشتغال و توسعه اجتماع را فراهم کند.</p>	<p>منابع در دسترس گردشگری و پاسخ به جامعه</p>	<p>کوستا (۲۰۲۰)</p>
<p>گردشگری مذهبی دچار تحول جدیدی شده است و در این تحول هویت جامعه را تغییر داده و مفاهیم جدیدی به خود گرفته است که بخش قابل توجهی از نیازهای جامعه مدرن امروز را تأمین می‌کند.</p>	<p>سیر تحول گردشگری مذهبی: مفهوم، تقسیم‌بندی و توسعه هویت‌های جدید</p>	<p>ایلیو (۲۰۲۰)</p>
<p>بازدید گردشگران مذهبی از اماکن مقدس در یک کشور، بازار بزرگی است که سهم قابل توجهی در درآمد بسیاری از کشورها دارد. کلیساها، مساجد، معابد، مقبره‌ها، کنیسه‌ها و دیگر مکان‌های مذهبی صدها و هزاران گردشگر را در سراسر جهان به خود جلب می‌کنند. گردشگری مذهبی در ماه‌های خاص به طور کامل در حال نوسان است و منجر به گردهمایی‌های مذهبی گسترده می‌شود.</p>	<p>گردشگری مذهبی و اجتماعات مذهبی دسته‌جمعی - پیوند بالقوه در گسترش COVID-19. دیدگاه فعلی و پیامدهای آینده</p>	<p>مبارک (۲۰۲۰)</p>

ساراهان (۲۰۱۶)	اصول اکوتوریسم به عنوان چارچوبی برای توسعه جامعه فرهنگی پاسخگو	اکوتوریسم در پیوند با گردشگری مذهبی امکان توسعه دارد و نیاز امروز گردشگری پیوند اجزای مختلف گردشگری با گردشگری زیارت است.
----------------	--	---

در مجموع با توجه به مطالب گفته شده مدل مفهومی ۱ ارائه می شود:

نمودار ۱- مدل مفهومی تحقیق

۳- روش پژوهش

پژوهش انجام شده توصیفی- پیمایشی بوده و جهت جمع آوری اطلاعات از ابزار پرسشنامه استفاده شده است. به منظور بررسی و ارزیابی نقش گردشگری مذهبی در توسعه روستای آیین‌ورزان از نظر و دیدگاه ساکنان منطقه استفاده شده است. جامعه آماری مورد مطالعه در این پژوهش، شامل خانوارهای ساکن در روستای آیین‌ورزان است که برابر با (N=244) که با توجه به مشخص بودن جامعه آماری مورد مطالعه از جدول مورگان برای استخراج حجم نمونه آماری (n=144) انتخاب شد. روش

نقش گردشگری مذهبی در توسعه فرهنگی و اقتصادی نواحی روستایی

نمونه گیری تصادفی سیستماتیک بوده است. ابزار تحقیق پرسشنامه محقق ساخته بوده است که در قالب طیف لیکرت تنظیم شده است.

در ادامه گزارشات استخراج شده از نرم افزار SPSS، درج شده است (جدول ۲).

جدول ۲- متغیرهای تحقیق منبع: مهرگان صومه سرایی و همکاران (۱۴۰۱)، سجاسی قیداری و کامرانی فر (۱۴۰۰)، موحد و معاون (۱۳۹۸)، دوده جانی و همکاران (۱۳۹۸)، کاترین بوک (۲۰۲۲)، پورجوپاری و همکاران (۲۰۲۰)، رسول و همکاران (۲۰۲۰)، کوستا (۲۰۲۰)، ایلینو (۲۰۲۰)، مبارک (۲۰۲۰)، ساراهان (۲۰۱۶).

متغیرها	ابعاد
درآمد خانوارهای محلی، اجاره منزل، ویلا، سوویت و غیره، فروش تولیدات روستایی (لبنیات محلی، میوه و گردو و غیره)، افزایش قیمت زمین و املاک روستا، فروش زمین به گردشگران، سرمایه گذاری بخش خصوصی، اشتغال زایی.	بعد اقتصادی
نقش امامزاده عبدالله در جذب گردشگر، فرهنگ و مهمان نوازی روستا، تأثیر گردشگران بر فرهنگ روستاییان، ایجاد گسترش و بهبود راه های شبکه های حمل و نقل، حضور گردشگران در مناسبت های مذهبی روستا، امکانات تفریحی و سرگرم کننده در روستا، ناهنجاری های اجتماعی، پیامدهای منفی گردشگری مثل رواج فرهنگ غریبه، الگو برداری جوانان از گردشگران و... در روستا، امنیت مورد نیاز گردشگران و همین طور امنیت عمومی روستا، نقش گردشگری در آسیب رسانی به مناظر زیبا و اماکن مذهبی، افزایش آلودگی هوا و آلودگی صوتی در روستا، امنیت مورد نیاز گردشگران و همین طور امنیت عمومی روستا، نقش گردشگری در آسیب رسانی به مناظر زیبا و اماکن مذهبی، افزایش آلودگی هوا و آلودگی صوتی در روستا.	بعد اجتماعی/فرهنگی

۴. تحلیل تجربی

از تعداد ۱۴۴ نفر نمونه آماری در روستا ۷۴ نفر مرد و ۷۰ نفر زن بودند که به ترتیب ۵۱/۴ و ۴۸/۶ درصد از پاسخ دهندگان را تشکیل دادند. همچنین شامل ۹۵ نفر متأهل و ۴۹ نفر مجرد که متاهلین ۶۶ درصد و مجردان ۳۴ درصد حجم نمونه را دربر گرفتند. در میان پاسخ دهندگان افراد با مشاغل مختلف وجود داشتند که در میان آنها شغل آزاد بیشترین فراوانی را داشت که شامل مثبت کاران، مشاوران املاک و... بود. مدرک تحصیلی اهالی اغلب دیپلم و لیسانس بوده، شخصی تا مدرک دکترا به تحصیل نپرداخته بود. مدت اقامت حداقل ۱ روز و حداکثر سه روز بوده است (جدول ۳).

جدول ۳- اطلاعات توصیفی

درصد	فراوانی			
۵۱/۴	۷۴	مرد	جنسیت	
۴۸/۶	۷۰	زن		
۱۰۰	۱۴۴	جمع		
۳۴	۴۹	مجرد	تأهل	
۶۶	۹۵	متأهل		
۱۰۰	۱۴۴	جمع		
۲۴/۳	۳۵	خانه‌دار	شغل	
۳/۵	۵	معلم		
۳۲/۶	۴۷	آزاد		
۱۲/۵	۱۸	دانشجو		
۹/۷	۱۴	کشاورز		
۴/۲	۶	راننده		
۳/۵	۵	کارمند		
۲/۸	۴	بیکار		
۲/۱	۳	دامدار		
۱/۴	۲	تهیه لبنیات		
۲/۸	۴	محصل		
۰/۷	۱	بدون پاسخ		
۱۰۰	۱۴۴	جمع		
۵/۶	۸	بی سواد		تحصیلات
۱۷/۴	۲۵	زیر دیپلم		
۲۹/۲	۴۲	دیپلم		
۱۳/۲	۱۹	فوق دیپلم		
۲۹/۲	۴۲	لیسانس		
۲/۸	۴	فوق لیسانس		
۰/۰	۰	دکتر		
۲/۸	۴	خطا		
۱۰۰	۱۴۴	جمع		

در ادامه، سوالات به دو بخش اقتصادی و فرهنگی - اجتماعی دسته‌بندی می‌شوند.

نقش گردشگری مذهبی در توسعه فرهنگی و اقتصادی نواحی روستایی

فرض شد که اگر میانگین پاسخها به هر سوال از ۲/۵ کمتر باشد به این معنی است که از نظر ساکنین آن گویه تأثیر زیادی در جذب گردشگر در روستا داشته و گردشگرپذیر بودن روستا هم بر بخش‌هایی از زندگی اهالی مؤثر واقع شده است و برنامه‌ریزی و تمرکز بر آن گویه می‌تواند تأثیر مثبتی بر ارتقای روستا و هدایت روستا به سمت جذب گردشگر داشته باشد.

بررسی گویه‌های اقتصادی نشان داد که ورود گردشگران به روستا بر میزان درآمد و سطح رفاه زندگی ساکنین منطقه تأثیر داشته است و فروش محصولات خاص خود روستا از جمله لبنیات محلی، گردو و حتی صنایع دستی ویژه روستا که منبت کاری است، با ورود گردشگران افزایش پیدا کرده است و از نظر ساکنین منطقه سرمایه‌گذاری بخش خصوصی می‌تواند به رشد روستا و توسعه گردشگری منطقه کمک فراوانی کند (جدول ۴).

جدول ۴- گویه‌های اقتصادی

نگرش	میانگین	خیلی کم	کم	زیاد	خیلی زیاد	گویه‌ها
زیاد	۲/۲۵	۱۶	۴۲	۴۶	۳۸	به نظر شما گردشگری تا چه میزان باعث اشتغال‌زایی در آینده‌ورزان شده است؟
زیاد	۲/۰۴	۹	۳۴	۵۴	۴۵	فروش مواد غذایی و مایحتاج مورد نیاز گردشگران در سوپرمارکت‌های اطراف امامزاده تا چه میزان بر درآمد خانوارهای محلی در روستا افزوده است؟
زیاد	۲/۱۸	۱۳	۴۳	۴۵	۴۳	اجاره منزل، ویلا، سوئیت و ... به گردشگران در ایام تعطیلات تا چه میزان برای خانوارهای محلی درآمدزا بوده است؟
زیاد	۱/۹۰	۳	۲۳	۷۳	۴۲	فروش تولیدات روستایی (لبنیات محلی، میوه و گردو ...) به گردشگران تا چه میزان برای خانوارهای محلی درآمدزا بوده است؟
زیاد	۱/۹۳	۶	۲۵	۶۶	۴۷	به نظر شما رونق گردشگری تا چه میزان در افزایش قیمت زمین و املاک روستا تأثیر داشته است؟

زیاد	۲/۱۷	۱۲	۳۶	۵۹	۳۵	فروش زمین به گردشگران تا چه حد در افزایش درآمد خانوارها نقش داشته است؟
زیاد	۱/۸۴	۱۲	۲۴	۳۹	۶۹	به نظر شما سرمایه‌گذاری بخش خصوصی در توسعه گردشگری روستا تا چه میزان ضروری و تأثیرگذار است؟
زیاد	۲/۰۴					جمع کل

بررسی گویه‌های فرهنگی - اجتماعی نشان می‌دهد که وجود امامزاده به عنوان اصلی‌ترین جاذبه گردشگری روستا بوده و در مناسبت‌های مذهبی تعداد گردشگران بیشتری به روستا سفر می‌کنند. طی چند سال اخیر تا حد زیادی فرهنگ روستاییان از فرهنگ گردشگران تأثیر پذیرفته است. همچنین حضور گردشگران علاوه بر مزیت‌هایی که به همراه دارد، معایبی از جمله آلودگی‌های صوتی و زیست‌محیطی نیز به همراه داشته است که این عامل، باعث نگرانی اهالی بوده و نیازمند برنامه‌ریزی و وجود زیرساخت‌های اساسی می‌باشد (جدول ۵).

جدول ۵- گویه‌های اجتماعی/ فرهنگی

نگرش	میانگین	خیلی کم	کم	زیاد	خیلی زیاد	گویه‌ها
زیاد	۱/۴۳	۱	۴	۵۱	۸۸	وجود امامزاده عبدالله تا چه حد در جذب گردشگر مؤثر است؟
زیاد	۱/۸	۱	۱۴	۸۴	۴۴	فرهنگ و مهمان‌نوازی روستا چه میزان در جذب گردشگران تأثیر دارد؟
زیاد	۱/۹۲	۴	۲۱	۷۸	۳۹	گردشگران تا چه میزان تمایل دارند علاوه بر گردش در طبیعت به زیارت هم بپردازند؟
زیاد	۱/۸۲	۴	۲۸	۵۱	۶۱	میزان مشارکت اهالی روستا در مراسمات مذهبی چقدر است؟
زیاد	۲/۲۷	۱۶	۴۴	۴۶	۳۷	چه میزان روستا برای گردشگران شناخته شده است؟
زیاد	۱/۹۷	۴	۳۰	۶۷	۴۱	گردشگران چقدر بر فرهنگ روستاییان تأثیر داشته‌اند؟

نقش گردشگری مذهبی در توسعه فرهنگی و اقتصادی نواحی روستایی

زیاد	۲/۰۸	۶	۳۸	۶۰	۳۸	گردشگری تا چه میزان باعث ایجاد گسترش و بهبود راه‌های شبکه‌های حمل‌ونقل در این منطقه گردیده است؟
زیاد	۲/۱۶	۹	۳۵	۶۶	۳۰	به چه میزان در مناسبت‌های مذهبی حضور گردشگران در روستا افزایش می‌یابد؟
زیاد	۲/۳۱	۱۷	۴۲	۵۰	۳۲	به انگیزه رشد گردشگری و حضور بیشتر گردشگران در منطقه چه میزان امکانات تفریحی و سرگرم‌کننده در روستا ایجاد شده است؟
زیاد	۲/۰۰	۱۱	۲۷	۵۴	۴۸	رونق گردشگری و افزایش رفت و آمدهای ناشناس و غریبه در منطقه تا چه میزان بر ناهنجاری‌های اجتماعی افزوده است؟
زیاد	۲/۰۵	۹	۳۰	۶۱	۴۰	شما به عنوان فردی مستقل و صاحب‌نظر تا چه میزان نگران پیامدهای منفی گردشگری مثل رواج فرهنگ غریبه، الگوبرداری جوانان از گردشگران و... در روستا می‌باشید؟
زیاد	۲/۱۳	۸	۳۶	۶۴	۳۳	امنیت مورد نیاز گردشگران و همین‌طور امنیت عمومی روستا تا چه میزان تأمین می‌شود؟
زیاد	۲/۰۸	۷	۳۲	۶۸	۳۴	نقش گردشگری در آسیب‌رسانی به مناظر زیبا و اماکن مذهبی در روستا چقدر است؟
زیاد	۲/۰۵	۱۲	۲۸	۵۷	۴۴	گردشگری تا چه میزان موجب افزایش آلودگی هوا و آلودگی صوتی در روستا خواهد شد؟
زیاد	۲					جمع کل

حال طبق جدول بالا مشخص شد که میان گویه‌های اقتصادی و گویه‌های فرهنگی - اجتماعی با وجود امامزاده عبدالله رابطه معناداری وجود دارد و وجود این امامزاده تا حد زیادی بر گویه‌های فوق تأثیر می‌گذارد. همچنین اگر گویه‌های اقتصادی یک متغیر مستقل و گویه‌های اقتصادی - اجتماعی یک متغیر وابسته در نظر گرفته شود که بین این دو متغیر رابطه معنی‌داری وجود دارد، گویه‌های اقتصادی می‌تواند تا حد زیادی بر متغیر

وابسته که همان گویه‌های اقتصادی- اجتماعی است، اثر بگذارند (جدول ۶).

جدول ۶- همبستگی بین متغیرها

معنی داری	ضریب همبستگی	متغیر مستقل	متغیر وابسته
۰	۰/۳۷	میانگین گویه‌های اجتماعی/ فرهنگی	وجود امامزاده عبدالله تا چه حد در جذب گردشگر مؤثر است؟
۰/۴۲	۰/۶۸	میانگین گویه‌های اقتصادی	
۰	۰/۳۳	گویه‌های اقتصادی	گویه‌های اجتماعی فرهنگی

در ادامه، برای شناسایی مؤلفه‌های مؤثر بر گردشگری مذهبی از تحلیل عاملی استفاده می‌شود. روش تحلیل عاملی مؤلفه‌های اصلی و نوع چرخش واریانس بوده است. میزان K.M.O برابر ۰/۷۸ و معنی داری ۰/۰ بوده است که حکایت از مناسب بودن داده‌ها برای تحلیل عاملی دارد. در مجموع ۸ مؤلفه استخراج می‌شوند. در جدول ۷ مشخص است که در مجموع مؤلفه‌های استخراج یافته ۶۱/۹۷ درصد از کل متغیرها را تبیین می‌کنند. در این جدول مشخص است که مؤلفه‌های فرهنگی گردشگری مذهبی بسیار پررنگ و ملموس بوده و بر فرهنگ بومی منطقه تأثیر به‌سزایی می‌گذارد (جدول ۷).

۵- نتیجه‌گیری

امروزه صنعت گردشگری به عنوان گسترده‌ترین صنعت خدماتی و یکی از بزرگ‌ترین منابع اقتصادی جهان محسوب می‌شود؛ از این رو، بسیاری از کشورها در رقابتی نزدیک و فشرده، در پی افزایش بیش‌ازپیش منافع و عواید خود از این فعالیت بین‌المللی هستند. کشور ایران با داشتن سابقه چند هزارساله و جاذبه‌های فراوان گردشگری جایگاه بسیار مناسبی در بین کشورها دارد. نمونه‌هایی از این جاذبه‌ها، جاذبه‌های مذهبی می‌باشند که با برنامه‌ریزی و مدیریت درست و شناسایی و سرمایه‌گذاری مناسب می‌توان جایگاه مورد قبولی از لحاظ جذب گردشگر در دنیا کسب کرد. با رواج اسلام و گسترش مذهب شیعه

در قرون اولیه اسلامی، شهرها و روستاهای ایران تبدیل به مراکزی برای زندگی و پس از مرگ امامزاده‌ها، مقبره‌هایشان به محلی برای زیارت مشتاقان تبدیل شد؛ بنابراین وجود بارگاه امام هشتم، برادران و خواهران و نوادگان آنها خود نشان از جایگاه مناسب کشورمان از لحاظ اماکن مذهبی است. با توجه به اعتقاد مردم به امامزاده‌ها که باعث توجه مردم به این مکان‌ها می‌شود، دلایلی نظیر عدم وجود امکانات خدماتی و رفاهی و عدم سرمایه‌گذاری بخش خصوصی می‌تواند از سفر گردشگران به این اماکن جلوگیری نماید و می‌توان ادعان داشت که:

- عوامل و زمینه‌های اعتقادی نقش مهمی در مراجعه و افزایش گردشگران دارد؛
- ضعف تجهیزات و تأسیسات زیربنایی، عامل عدم رشد و توسعه صنعت گردشگری در روستای آینه‌ورزان است؛
- با ازدیاد تعداد گردشگران در مکان‌های مذهبی، اثرات زیست‌محیطی نیز افزایش می‌یابد؛

- مشارکت مردمی در حفظ جاذبه مذهبی روستا نقش بسزایی دارد؛
برای توسعه گردشگری مذهبی این تحقیق همانند سنجاسی قیداری و فر (۱۴۰۰) و ده‌ده جانی و همکاران (۱۳۹۸) معتقد هستند که بهبود کیفیت زیرساخت‌ها، افزایش مراکز خدمات رستوران و مراکز پذیرایی و برگزاری مراسم‌های مذهبی نقش زیادی در رونق گردشگری مذهبی ایفا می‌کند.

این تحقیق همانند پورجوپاری و همکاران (۲۰۲۰) به نقش گردشگری مذهبی در توسعه امنیت اشاره داشته است. توسعه گردشگری مذهبی سبب می‌شود تا مسئولان جامعه توجه بیشتری به مقوله امنیت داشته باشند و نهادهای امنیتی نقش پررنگ‌تری در منطقه ایفا کنند و شرایط مناسب‌تری به لحاظ امنیتی در منطقه ایجاد می‌شود.

این مقاله همچون یافته‌های رسول و همکاران (۲۰۲۰) و کوستا (۲۰۲۰) بر نقش گردشگری مذهبی در توسعه کارآفرینی و اشتغال تأکید می‌کند. ایجاد فرصت‌های جدید کسب و کار و تأسیس بازارچه‌های فروش محصولات فرهنگی و محلی فرصت‌های اشتغال گسترده‌ای در منطقه ایجاد می‌کند.

یافته‌های این تحقیق همانند ایلو (۲۰۲۰)، مبارک (۲۰۲۰) و مهرگان صومه سرایی و همکاران (۱۴۰۱) موحد و معاون (۱۳۹۸) اشاره می‌کند که توسعه گردشگری

مذهبی هویت منطقه را تغییر داده و به لحاظ معنوی و مذهبی تغییرات محسوسی در منطقه ایجاد می‌کند.

تحقیق حاضر همانند یافته‌های ساراهاان (۲۰۱۶) و کاترین بوک (۲۰۲۲) تأکید می‌کند که گردشگران تنها به گردشگری مذهبی نپرداخته، بلکه در کنار گردشگری مذهبی از فرصت‌های تفریحی و اوقات فراغت دیگری که وجود دارد، استفاده می‌کنند که این امر سبب توسعه سایر ابعاد گردشگری خواهد شد.

در یک جمع‌بندی نهایی می‌توان نتیجه گرفت که دولت یا بخش خصوصی باید با مطالعه کامل و جامع منطقه و با توجه به پتانسیل‌های منطقه در جهت رفع کمبودهای آن اقدام کند تا اول، شاهد رفع مسائل و معضلات روستا بوده و سپس به حفظ میراث‌های ملی و دینی و تاریخی برای نسل‌های بعد کمک شود. در نهایت، پیشنهادات زیر برای تحقیق ارائه می‌شوند:

- ۱- تلاش در جهت مرمت بقعه امامزاده عبدالله؛
- ۲- فرهنگ‌سازی عمومی برای پذیرش گردشگر؛
- ۳- ایجاد اقامتگاه‌های مناسب در کنار امامزاده برای گردشگران؛
- ۴- استفاده از درآمدهای امامزاده جهت بهسازی و حفاظت از خود آن؛
- ۵- ایجاد سطل زباله در این مکان‌ها یا توزیع نایلون در بین خانواده‌های خواهان زیارت امامزاده و یا سایر جاذبه‌ها قبل از ورود آن‌ها به این اماکن، جهت عدم جا گذاشتن زباله‌های خود؛
- ۶- آموزش دادن مردم توسط رسانه‌های جمعی برای حفظ اماکن مذهبی، طبیعی و تاریخی، جهت عدم تخریب محیط آن‌ها؛
- ۷- ایجاد نظم و انضباط اجتماعی در روستا توسط نهادهای متولی؛

منابع

- ابراهیمی، مازیار (۱۴۰۱). تحلیل جغرافیایی بقاع زیارتی با تأکید بر توسعه‌ی گردشگری مذهبی (مطالعه موردی: شهرستان رامسر)، نهمین کنفرانس بین‌المللی گردشگری، فرهنگ و هنر، تهران: ۱-۱۰.
- پورجوپاری، مرضیه؛ بذرافشان، جواد؛ خدادادی، علی (۱۴۰۱). ارزیابی تأثیر گردشگری مذهبی در امنیت محیط‌های روستایی (مطالعه موردی: روستاهای شهرستان کرمان)، مجله مهندسی جغرافیایی سرزمین، دوره ۷، شماره ۳، صص ۱-۱۲.
- سجاسی قیداری، حمدالله؛ کامرانی فر، حدیث (۱۴۰۰). برنامه‌ریزی راهبردی توسعه گردشگری مذهبی کلان‌شهر مشهد، اولین همایش بین‌المللی علمی و راهبردی توسعه گردشگری جمهوری اسلامی ایران، چالش‌ها و چشم‌اندازها: ۱۵۱۷-۱۵۸۳۰.
- حقیقی، فاطمه زهرا؛ غایبی، مجید (۱۴۰۱). ارزیابی کیفیت خدمات ارائه‌شده و رفتار گردشگر در گردشگری مذهبی شهر کربلا، پنجمین کنفرانس بین‌المللی مدیریت، گردشگری و تکنولوژی، تهران: ۱-۸.
- سلام زاده، آیدین؛ تاج پور، مهدی؛ حسینی، الهه (۱۴۰۱). تأثیر رویدادهای گردشگری بر انتخاب مقصد با نقش میانجیگری رسانه اجتماعی، بررسی‌های مدیریت رسانه، دوره ۱، شماره ۱: ۳۰-۵۲.
- شیرمحمدی، یزدان؛ جلالیان، اسحاق؛ هاشمی باغی، زینب؛ ترکاشوند، سعید (۱۳۹۸). بررسی تأثیر رویدادهای فرهنگی بر تصویر شناختی و عاطفی مقصد گردشگری مورد مطالعه: شهر کرج، برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری، دوره ۸، شماره ۳۱: ۱۴۷-۱۶۱.
- ده ده جانی، جواد؛ خلیلی، حسین؛ میرزا ابوالقاسمی، محمدصادق (۱۳۹۸). راهبردهای توسعه گردشگری مذهبی مطالعه موردی: حرم حضرت بی‌بی حکیمه (س)، فصلنامه علمی گردشگری شهری، دوره ۶، شماره ۴: ۵۷-۷۱.
- عزمی، آئیژ؛ دادور خانی، فضیله (۱۳۸۹). بررسی میزان رضایتمندی گردشگران مذهبی بازدیدکننده از امامزاده آقاعلی عباس بادرود، مجله جغرافیا، ۴(۱۴): ۲۰-۳۴.
- علیزاده یزدی، محمد مهدی؛ نوری، علیرضا؛ صانعی، ندا سادات (۱۴۰۱). بررسی تأثیر رویدادهای مذهبی بر انتخاب مقصد گردشگری با میانجیگری تشابهات فرهنگی (مطالعه موردی: گردشگران عرب‌زبان شهر مشهد)، فصلنامه علمی تخصصی پژوهش‌های گردشگری و توسعه

پایدار، ۵(۱۴): ۶۹-۷۶.

- مهرگان صومعه‌سرای، بتول؛ آزاد غلامی خشمخی، فریدون؛ مهرگان صومعه‌سرای، علیرضا (۱۴۰۱). تحلیل نقش گردشگری مذهبی در توسعه شهری (مطالعه موردی: اماکن مذهبی شهر رشت)، مهندسی جغرافیایی سرزمین، ۶(۲): ۱-۱۰.
- Alvarado-Sizzo, I., Frejomil, E. P. & Crispin, A.S. (2017). Religious tourism in southern Mexico: Regional scopes of the festival of the Immaculate Conception, *Geoforum*, Vol. 83, pp. 14-25.
- Costa, J. (2020). Has tourism the resources and answers to a more inclusive society? *Worldwide Hospitality and Tourism Themes*, Vol. 12 No. 6, pp. 651-656.
- Iliev, D. (2020). The evolution of religious tourism: Concept, segmentation and development of new identities, *Journal of Hospitality and Tourism Management*, Volume 45, 131-140.
- Boeckh, K. (2022). Die Mehrdeutigkeit geteilter religiöser Orte. Eine ethnographische Fallstudie zum Kloster Sveti Naum in Ohrid (Mazedonien), *Theologische Revue* 118.
- Mubarak, N. & zin, C.S. (2020). Religious tourism and mass religious gatherings — the potential link in the spread of COVID-19. *Current perspective and future implications*, *Travel Medicine and Infectious Disease*, Vo 36, 101786.
- Rasool, F., Fatima, U. & Sohail, S. (2020). "Religion tourism and entrepreneurial development (A case study Hazrat Data Ganj Bakhsh Shrine)". *South Asian Studies*, 31(1), 275-289.
- Sarhan, A., Abdelgalil, R. & Radwan, Y. (2016). "Ecotourism principles as a framework for culturally responsive community development". *WIT Transactions on Ecology and the Environment*, Vol 201, © 2016 WIT Press, 15- 25. doi:10.2495/ST160021

